

AGRÁRTÖRTÉNETI EMLÉKEINKRŐL*

BELA DURANCI

Ahogy Vajdaság etnikai térképét a soknemzetiség jellemzi, úgy kultúrájára is a polifónia jellemző. Az állandó migráció nemcsak embereket hozott erre a vidékre, hanem kultúrákat, egymástól sokszor eltérő kultúrákat is. Ma úgy látjuk, hogy ezek a kultúrák egymást kiegészítve határozták meg mindazt, amit vajdaságinak szokás mondani. Agrártörténeti szempontból is rendkívül izgalmas ez a Duna és Tisza közé ékelődött terület. Ez az a terület, ahol a nyugati és keleti hatások találkoznak, amiben nem kis szerepe van az említett két folyónak és a valamikor igencsak jelentős, Konstantinápolyt és Bécszet összekötő útnak. Az állandó migráció kifejlesztette az itt élők óvatossági érzékét is.

A vajdasági állattenyésztők löszre építkeztek, leginkább a folyók és mocsarak mentén vertek tanyát, itt művelték földjeiket és tenyésztették jószágaikat, s mindig készen álltak a menekülésre. Kerülték is a gyanús karavánokat, a hadjáratokat. A sok migráció változtatta, alakította Vajdaság etnikai térképét, s ez a vidék, bár ma is egységes, több nemzetiségű közösség.

Ne részletezzük a történelmet, de említsük meg, hogy Vajdaságra nagy hatással volt az egykori híres római város, Sirmium, a magyarok idejövetele és István király koronázása, ami egyben kialakította a határvonalat a nyugati katolikusok és a keleti pravoszlávok között, a törökök elől menekülő, bizánci hagyományokkal jövő szerbek betelepülése Magyarországra déli részeibe stb. Egy nagy ugrással a kolonizációs törekvéseket megvalósító Habsburgoknál vagyunk már, akik véglegesen kialakítják Vajdaság egységes paraszti architektúráját, és létrehozzák e területen a máig meglévő etnikai sokszínűséget.

Ezúttal nem részletezném a nemzeti kölcsönhatások megannyi változatát, következményét, érdekességét és értékét. Csupán arra vállalkozhatom, hogy előadásomban bemutassak néhány olyan, most már művelődéstörténeti s ezen belül népművészeti emléket, amelyek jellegzetesek a vidékre, s hiszem, az önök számára is tanulságosak lesznek.

* Elhangzott Egerben, a Műépítészeti Nyári Egyetemen, 1983 augusztusában.

Célom, tehát, hogy rámutassak a vajdasági népi, azaz paraszti építkezés egynehány jellegzetességére. Tudatában vagyok annak, hogy nem lehet teljes mértékben áttekinteni és ismertetni a nemzetek közötti kölcsönhatások minden válfaját, azok tartalmi és formai meghatározóit, de kísérletet teszek néhány jellegzetesség feltárására és értékelésére.

Mindenekelőtt arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy mennyi leleménnyel alkottak népi építészeteink, s hogy ez a paraszti architektúra mennyire alá van rendelve a funkcionalitásnak, tehát rendeltetésének: esetünkben *az ember életének és gazdálkodásának*. Ez legjobban éppen a kezdetleges formákon mutatható ki.

A paraszti építkezés mindig a konkrét hely adottságainak van alárendelve, meghatározója a föllelhető anyag, valamint a természeti adottságok és viszonyok. Tekintet nélkül arra, kik, milyen nemzethez tartozók lakják. Itt talán csak az állandó tökéletesítésről lehet beszélni, arról, ki mit ad hozzá a tradicionálishoz, illetve hogyan idomulnak az újabb követelményekhez.

Bár a török hódoltság idejéből agrár jellegű tárgyi emlékeink nemigen maradtak, úgy vélem vizsgálódásunkat mégis ezzel az idővel kell kezdenünk.

A törökök vidékünket 1521-ben, tehát Nándorfehérvár, azaz Belgrád és Szerémség bukása után foglalták el. Buda elestével egyidőben, 1541-ben került török kézre Bácska, legtovább viszont Bánát tartotta önállóságát, egészen 1552-ig (ekkor került török kézre Temesvár és Arad). Ebben a három évtizedet magába foglaló időszakban a lakosság többsnyire csak menekült a törökök elől. A majdnem kizárólag pásztorkodással foglalkozó szerbek maradtak csak itt, de ők is messze elkerülték a főbb útvonalakat, és leginkább a mocsaras vidékeken húzódtak meg. Bizonyított erre, hogy legtöbb szerb nemzetiségű Jovan Nenad Crninek, ennek a III. Ferdinánd és Szapolyai (Zápolyai) János közötti rövid időszak jelentős alakjának a seregében, kinek állomáshelye 1527-ben éppen Szabadka volt.

Egy 1593-ból való graboci kolostori emlék arról tudósít, hogy „... amikor a török Szulejmán legyőzvé a magyar királyt, Lajost” (II. Lajosról van szó), az új hatalom szerb keresztényeket telepít a magyar falvakba és városokba. Ugyancsak ebből a krónikából tudjuk, hogy a törökök engedélyezték a Graboc kolostor megépítését is, ami viszont azt igazolja, hogy ekkor erősödött a délről betelepülő pravoszlávság hatása. A török szolgálatban levő szerb martalócok családjai kiváltságokat is élveztek. Becskerek például Mehmed Szokolovicstól engedményeket is kapott, a pravoszláv egyház pedig kezébe veszi a jogi ügyek intézését, és a műveltség is jobbra csak a papság feladata lesz. A falvakban — köztudott, hogy a törökök nem itt éltek — úgynevezett patriarkális igazgatás volt. A szpahilukok és a gondviselési (timár) rendszer, amely a korábbi feudalist váltotta föl, bizonyára nem idézett elő olyan stag-

nálást, mint azt régebben sok történész állította. S minden bizonnyal nem a török hódoltság kezdetén. A Grabocból hazatérő dalmátok azt jegyezték le vidékünkéről, hogy „Magyarország gyönyörű és csodálatos ország, búzatermő és terméshozó...”, megjegyezve, hogy ott minden megtalálható, amire az embernek szüksége lehet. Érthető a tengermellékieknek a lelkesedése, hiszen ott, Dalmácia karsztjai között az éhség uralkodik.

Már a török időkben is komoly kereskedelem volt, főleg borral, búzával, szalmával..., de kereskedtek szőlőskertekkel, vízi- és szélmalomokkal is. A Fruška gora-i Remeta nevű kolostor például 1669-ben 3000 oszporáért vásárolt vízimalmot, amelyet már a következő évben kétszer akkora összegért adhatott el. Az ugyancsak Fruška gora-i Krušedol kolostornak, a török uralom vége felé, 3—4000 birkája, 1000 szarvasmarhája és 140—150 ökre van. Földjeit már akkor négy-öt ekével szántották, évente 3—4000 kalangya búzájuk és 6000 pint (1 pint kb. 1,5 liter) boruk termett.

A török időben tehát jól megszervezett birtokok, úgynevezett szpahilukok voltak, gazdasági épületekkel ellátott kolostorok. A portyázó pásztorok pedig *veremházakban* (zemunice) laktak. A középkori falvak elnéptelenedtek, pusztaságokká lettek, elvesztették eredeti rendeltetésüket. Nos, ezeknél a vermeknél, veremházaknál kellene megállni egy percre, annál is inkább, mert sok útleírás is említést tesz róluk.

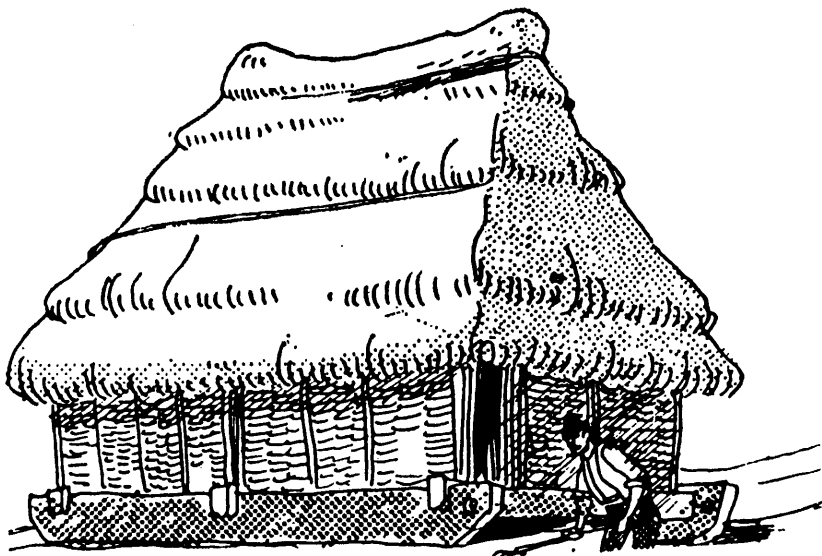
Gróf Csáky Imre kalocsai püspök, bizonyos ellenszenvvel írva a vidékről, 1718-ban megemlíti, hogy az ottaniak „jobbára földalatti rejtékhelyeken, mintsem a földön élnek, s nem építenek semmi maradandót...”

Egy még régebbi írásos emlék, bizonyos Braun útleíró viszont 1669-ben ezt írja: „... hogy kíváncsiságunknak eleget tegyünk, leszálltunk lovainkról és be-betértünk házaikba, amelyeket jobb állapotban találtunk, mint gondoltuk volna. Szobájuk volt, fából készült kéménnyel, s azon a távolabbi falon ablak volt, kissé kiemelve a föld felszíne fölé. A szoba rendezett volt, mint a földön épült szegényházakban. Minden egyszerűnek tűnt, az ottani vidék szokásait tükrözte.”

Az egyéb leírások e két szélsőséges között mozognak.

Az azonban nyilvánvaló, hogy ezek a vermek nem oduk, hanem építmények, racionálisan megépített primitív építmények, amelyek összhangban vannak az akkori lehetőségekkel és szükségletekkel. Jellemzői, hogy:

1. Gyorsan és olcsón fölépíthetők és mobilisak;
2. Könnyen hozzáférhető anyagból készülnek, mint amilyen a föld és a fa. Mindkettőből van bőven.
3. Nehezen fedezhetők fel a síkságon is.
4. Nem jelentenek különösebb értéket, és ezért könnyen otthagyhatók, ha szökésre kényszerülnek, ha jobb legelő után kell nézniük, vagy ha járvány pusztít.

A török idők után a veremházakból ilyen szántalpas kunyhókba költöztek vidékünkön

Az imént említett háztípus részben mobilis, de szinte teljesen annak tekinthető a nálunk „kučer” néven ismert, a kunyhó és házacska egy-fajta ötvözete, amelynek, elődeit és újabb változatait a Jugoszlávia déli részein elterülő Kosovo tartományban még századunkban is megtalálhattuk. Tehát pontosan ott, ahonnan valamikor az itt élő, főleg szerb lakosság jött. A kučer valójában szántalpas kunyhó, amelyet ökrökkel vontattak. Ilyenre emlékezik vissza Stojan Novaković (1842—1915) tudós is, aki a múlt század közepén, gyermekkorában, maga is hasonlókat látott. Egyiknek maradványaira 1937/38-ban akadtak a bácskai Bođani község határában. Sajnos azóta az árvíz már teljesen megsemmisítette őket.

A XVIII. század elején a mai Vajdaság területét szinte kizárólag szerbek lakják, s még a magyar térképek is vidékünket „Rasciá”-nak, „Rácország”-nak, illetve „Rácvilág”-nak jelölik. E ténynek történeti magyarázata, hogy a török hódoltság idején betelepült szerbek zömmel itt maradtak, s hozzájuk csatlakoztak 1690-ben az imént említett vidékről, a mai Szerbia déli részéről, az Arsenije Čarnojević vezette szerbek, megalakítva ezzel az ún. határörvidéket. 1690 és 1743 között a pravoszláv szerbek és az ugyancsak idetelepített katolikus horvátok (bunjevácok vagy dalmaták, ahogyan az újabb szakirodalom nevezi őket) főleg a Tisza és a Száva folyó mentén teljesítenek katonai határörvédő feladatot

a törökök ellen. Tekintve, hogy csupán a hadviselés a feladatuk, a földművelésre és tartósabb objektumok építésére nemigen fordítottak gondot. A katonai hatóságok ezért elrendelték, hogy kötelesek házakat építeni, a települést pedig palánkkal körülvenni. A vesszőből épült palánkon mindössze egy bejárat maradhatott, hogy a házcsoportot könnyebben védhessék.

Az őshaza hagyományainak megfelelően ezeket a házakat, pontosabban kunyhókat vesszőből fonták. Hogy milyen építmények lehettek, könnyen megértjük, ha elolvassuk Runjanin leírását, aki szerint: „Egy-két ember minden ilyen építményt a vállán mérföldnyire is elvihetett...” Ugyancsak tőle tudjuk, hogy 1773-ban a közigazgatás elrendeli a cölöpös építkezést. Moosaras területen az ilyen építkezés felett meg leginkább. A rendelet magába foglalta azt is, milyeneknek kell lenniük ezeknek a házaknak. Két helyiség kell legyen — hangzott az előírás. Egy háromablakos szoba és egy kényes konyha. Még a XIX. század legelején is voltak ilyen házak a rendezett falvakban.

S ezzel elérkeztünk ahhoz az időszakhoz, amely a legjelentősebb Vajdaság eddigi történetében. Az 1750 és 1780 közötti három évtizedben vagyunk, amikor a Habsburgok udvari kamarája egy európai viszonylatban is egyedülálló, merész lépésre szánta el magát. Több száz települést hoztak létre, benépesítve a vidéket német, magyar, szlovák és ruszin lakossággal. Ebben az időben végzik a határrendezést, a falvakban pedig házhelyeket jelölnek ki. Sakktábla mintájára egymásra merőleges utcák alakulnak ki. Az addigi legelőket termő szántóföldekké változtatják, és megkezdődik a földművelés. A mocsaras vidékeket lecsapolják. 1802-ben készül el a mindössze kilenc év alatt megépített bezdán—földvári csatorna, ami „Délkelet-Európa legnagyobb méretű építkezési vállalkozása a római idők óta”, mondja róla Nikola Petrović *Hajózás és gazdálkodás a Közép-Duna-medencében a merkantilizmus idejében* című, tavaly megjelent könyvében. A lecsapolással kitűnő termőföldek keletkeznek, s azóta is Vajdaságot Európa éléskamrájaként emlegetik.

Ebben az időben alakul ki a *vajdasági paraszti háztípus*, amelynek legfőbb jellemzője, hogy teljes egészében a mezőgazdaság és az állattartás szükségleteinek van alárendelve. A házat jellegzetes gazdasági épületek egészítik majd ki.

A VAJDASÁGI HÁZ

A föld felszínén épült elsődleges szerb házak a szerbiai, azaz a kovóvi *jobbágyi házak* mintájára készültek. Egy helyiségből álltak, szalmával fedték őket és szabad kéményesek voltak. Előttük *tornác* (pitvar) húzódott. A kétosztatú ház kialakulásával különvált a *lakórész* és az *istálló*. Még később a ház szabad kéményes konyhából és szobából

tevődik össze. Mindkettőnek a tornácról volt a bejárata. A három- sőt több osztatú házak tulajdonképpen az előbbi megtoldásával alakultak. A házzal együtt, azaz az újabb hálókamrákkal együtt hosszabodott a tornác is. Ezek tulajdonképpen egyszobás lakások („váját”-ok) voltak, s minden házaspárnak volt egy ilyen szobája. A nagycsaládszervezet bizonyára ismeretes fogalom mindannyiunk előtt. Nos, az ilyen nagycsaládoknál volt divatos az említett háztípus. A nagycsaládról még annyit, hogy itt az apa volt a tulajdonos, s az ő szava volt mindig a döntő. Tornácos házak gazdag eszermegoldással épültek. Nádfedelesek voltak. A XVIII. század második felében történt betelepítés rákényszerítette a szerbeket is, hogy szétszórt házaikat és szórványtelepüléseiket a rendezett falu követelményeinek rendeljék alá. Ezzel valójában a hálókamrák is megszűntek.

A hatóságok által elrendelt háztípus a *svábház* lett. Ez előbb ugyancsak kétszobátú volt, majd pedig háromszobátú lett. Vert falú, nádas, széles eszermegoldású, de tornác nélküli házak voltak ezek.

Az ilyen háromszobátú házak lettek aztán a jellegzetes vajdasági házak, e táj architektúráját ma is ezeken a házakon vizsgáljuk. E kolonista házak a szerb házaktól kölcsönözték a tornácot, de a további fejlődésben bizonyos variánsok is megfigyelhetők. A szerb háznál, mint mondtuk, megszűnnek a hálókamrák és a bográcsláncos szabad tűzhelyek is. Helyébe a háromlábú katlan, majd a még gazdaságosabb és tisztább *sparhelt* kerül.

A betelepítéskor keletkezett falvak szinte mind a sakktábla szabályszerűségét tükrözik. A törökök is a múlté, mint ahogy az autochton lakosságú történelmi falvak is. De felismerhetők még ma is az ilyen régi központok. Elhelyezésükről, kanyargó, szűk utcáikról, a házak sűrűségéről. (Szépen látható ez Bački Breg — Béreg példáján.) A betelepítés után létrejött falvak szinte teljesen egyformák. Csupán a gazdasági épületek elhelyezésében és a mellékhelyiségek tekintetében lesz majd némi eltérés, valamint a homlokzatok kialakításánál. A gazdasági épületek közül a hambár és a göré lesz jellegzetes, néhol az utcára, másurt pedig az udvar hátsó részébe kerül. A homlokzatok tekintetében a magyar házaknál a napsugaras homlokzat a jellegzetes, míg a szlovákok az élénk, főleg kék színű, érdekes színhatású megoldásokat kedvelik. A valamikor érdekes, lépcsőzetes, fűrészfogakra hasonlító háromszöges oromzatot ma már alig találunk.

Az eléggé megbízhatatlan szóbeli közlést arra vonatkozóan, hogy hogyan is néztek ki valamikor a házak, még ma is ellenőrizhetjük, de jobbára csak a gazdasági épületekben. A búza tárolására szolgáló *hambár* (neve is török eredetű) elődeit már a részben nomád életmódot folytató parasztoknál is megtaláljuk. S micsoda ötlet! Szántalpas, nádból font hambárok voltak ezek, amelyeket vontatni lehetett. Ismerjük a cölöpös megoldást is. Ezek a hambárok őrzik tulajdonképpen legjobban

Mozdítható és rögzített hambár

az egykori hálókamrás megoldásokat is. A különböző formákat elemezve, azt kell mondani, hogy a célszerűség mellett nemegyszer az esztétikai érzék is kifejezésre jutott. Érzékkel építettek népi építőink, ez nem lehet vitás.

A már bemutatott paraszti háztípus mellett más jellegzetes épületeket is ismerünk. Mindenekelőtt a vízi-, szél- és szárazmalmok érdekesekek, de az olajsajtólók, dohányszárítók, paprikamalmok, jégvermek, búzavermek és a borospincék is. Ezeknek szerintünk nem is annyira vajdasági, mint pannon jellegük van.

A vajdasági műemlékvédők mindent megtesznek, hogy megőrizték az enyészettől a tartomány agrártörténeti emlékeit. Regisztráljuk az arra érdemeseket, s amit csak lehet, újjáépítünk és konzerválunk. Egy nemrégiben készült jegyzék szerint a nyilvántartott agrártörténeti emlékek között van:

— falusi tájegység	3
— parasztház	12
— hambár, góré és egyéb, tárolásra szolgáló építmény	20
— szélmalom	3
— vízimalom	3
— hengeres malom	1
— búzaverem	1
— szárazmalom	1
— olajsajtoló	1
— hálókamrás ház (váját)	1

Ez a szám nem tekinthető véglegesnek. Ugyanis itt csak azok az agrártörténeti emlékek vannak felsorolva, amelyeket restauráltunk és megvédtünk. Ezek mellett több megőrzött parasztházat mint ismert szemé-

Kúp alakú tyúkól egy šupljaki szálláson

lyek szülőházát vagy pedig jeles történelmi események színhelyét restauráltuk. A tartományi területi műemlékvédők megannyi hasonló emléket regisztráltak és ajánlották megvédésüket. A szabadkai Műemlékvédő Intézetben például sok napsugaras oromzatot evidentáltunk: Staponon hambárok, Béregen gyönyörű tájházegyüttest regisztrálhattunk. Bácsmonostoron pedig még ma is működő mészegetőt. Nemrégiben jelent meg Harkai Imre topolyai kutató *Temerin népi építésze* című könyve, amely ugyancsak felhívja a figyelmet a község tájházegyütteseire, „kiblikre”, azaz érdekes és jellegzetes oromzatokra és gazdasági épületekre. Itt még találtak szétbontatlan mezei téglaegető kemencét is. A megőrzött nagyobb egységek közül viszont említsük meg a szerémségi Kupinovo etno-parkot, amely sajátos állati és növényi rezervátum lett.

Kupinovo az egykori királyi város, Kupinik helyén van. Ez a Kupinik még a XIV. században keletkezett, Szent Luka temploma pedig, amely körül az etno-park létrejött, a XV. században épült. Körülötte több szépen megőrzött épület van. Köztük a Putnik család XVIII. századi „hátárvidéki típusú” családi háza. Ennek a háznak az udvarába hozták át Sibač faluból az ugyancsak XVIII. századi hambárt.

Még egy hasonló etno-park van kialakulóban, a palicsi. Itt elsősorban Észak-Bácska jellegzetességeit szeretnénk megőrizni, legfőképpen pedig a Szabadkát körülvevő jellegzetes szállásokat.

Ezek a szállások mint e síksági vidék, az egykori puszták különös akcentusai még megvannak ugyan, de nyilvánvaló, hogy ott, ahol keletkeztek és sikerrel töltötték be küldetésüket, tovább nem maradhatnak. Sok közülük lakatlan már, s valamennyi roskadozik. Egyet már áthelyeztünk a tó mellett létrejövő parkba, de több jellegzetessel kellene megtenni ugyanezt.

Érdekesége ezeknek a Szabadka környéki, elsősorban pedig a Györgyéni-szállásoknak, hogy fejlődésük nem a város fejlődésének függvénye volt. Nem a város terjedt a pusztá felé, hanem fordítva a pusztá a város irányába.

Amikor a bunyevácok engedélyt kaptak, hogy határőrökként letelepedjenek, Szabadkát délnyugat felől közelítették meg. Ezek a bunyevác állattenyésztők elfoglalták a mocsár melletti legjobb földeket, veremházaikat is itt építették. Minden nagycsalád két földkupaccal jelölte birtokának szélességét, s maga a birtok csak a határ felé, azaz befelé és nem szélességben terjedhetett. A vízen túl sem, mert ott is, és ugyanilyen rendszer alapján telepedtek le nagycsaládok. A megélhetésükhöz szükséges pusztákhoz a györgyéni állattartók földfoglalással jutottak.

Az ideköltözött bunyevác határőrök, azaz független parasztok, kettős lakhelyet alakítottak ki: szállást építettek a pusztákon és házat a városban, annak a délnyugati részén, a város és az ugarföldek között. Miért volt erre szükség? Mert az élet megkövetelte! A belterületek ugyanis szőlőgazdálkodásra alkalmas homokos talajúak, míg a kültelkeken növénytermesztésnek megfelelő fekete föld van. A „csernozjom” gyorsan kiszorította az állattartást, pontosabban az állattenyésztés másodlagos lett.

A határőrvidék 1743-ban történt megszüntetése spontánul vezetett oda, hogy a lakosság a városba irányuljon, olyannyira, hogy végül a város már kötelezte is a szállásiakat városi ház építésére. Mellesleg legyen mondva ez többek között azért történt, hogy könnyebben ellenőrizhessék az adófizetést.

Érdekes, hogy ezek a szállások az 1697-es zentai csata, tehát a török kiűzése után jöttek létre. Ekkor az egykori veremházaktól nem messze épültek a szállások. Az egykori legelők a szállástól egészen a határig terjedtek, szélükön kisebb területet már műveltek is. Innen látták el a családot. A fokozódó mezőgazdasági termelés következtében mind nagyobb és nagyobb terület vált szántófölddé, s ez mindinkább közeledett a szálláshoz. Olyannyira, hogy végül már csak egy kis tisztás maradt meg a szállás körül, jeleként az egykori legelőknek. Ekkor a szállást már be is kellett keríteni, mert a jószág kárt tett volna mezőgazdasági termékeikben. Az 1890-es szabadkai összeírás szerint Szabadkán a városban 5708, míg a környező falvakban és szállásokon 5333 ház volt.

A SZÁLLÁSOKRÓL

A szállások* vagy tanyák legfontosabb épülete a lakóház. Előbb kétosztatú, majd később, a tiszta szobával bővülve, háromosztatú lett, tehát pontosan olyan, mint a hasonló falusi ház. De a szállásokon sohasem építettek ún. határőrvidéki házat, olyat, amelynél egy fedél alatt volt a ház és a tornác. A tanyai háznál a tornác (ámbitus) mindig a házhoz toldott fedél alatt volt, végein pedig egy-egy „spájc” helyezkedett el. Csak 1883-tól kezdődően, de rövid ideig épülnek az ún. nagy szállások, amelyek már más beosztásúak, s ezeknél egy tető alatt van a tornácrész is, de nem nyitott formában.

A hagyományos szállás alapja: téglalap. A ház vastag vert falból, tetőzete nádból készült. Hosszú, nyílások nélküli oldalát az északi hideg szelek felé fordították. Déli oldalára építették a szabad kéményes konyha ajtaját. A konyha tehát huzatos volt; a huzat nemcsak a konyhaszapot vezette el, hanem még a legyeket is távol tartotta. A háromlábas katlanban mindig volt meleg víz, alatta pedig parázs, amelyből ételkészítéshez bármikor tüzet éleszthettek. Innen fűtötték a konyhától jobbra és balra levő szobák kemencéit is. A kéménynyílásban füstölték és tárolták a disznóságot, a sonkát, szalonnát, kolbászt. Ez a szállási ember fő távashi eledele. Teljesen elfogyini leginkább csak ősszel szokott, amikor a mezei munkának már vége, s a gabona a görékban és magtárakban van. A keleti oldalon elhelyezkedő szobát nevezték háznak. Ebben lakott az apa — a nagycsalád irányítója — feleségével és az apró unokákkal. Őket ébreszti az első hajnali napsugár, s ők indítják munkára a házbeliakat. E keleti szoba közvetlen közelében volt a tyúkök. Ennek is megvan a maga miértje. A háziasszony, idősebb lévén, már leginkább nem volt mélyen alvó, tehát ő hallotta meg leghamarabb, ha róka jelent meg az ól közelében, vagy más veszély leselkedett. Nyugat felől épült a tiszta szoba. Ez leginkább csak vendégfogadásra szolgált, a házbelieknek ide ritkán volt bejárásuk. A nagybetegnek is itt ágyaztak meg, s itt ravatalozták fel a halottat is. A városba szállításig tartották itt kiterítve. Mert a tanyán vagy tanyacsoportokon temető nem létezett. Ha csak lehetett, a beteget a városba vitték, mert a szálláson dolgozni kellett. A városi házban leginkább élt valaki — gyakran a pártában maradt lány, vagy vénlány és kötelezően hozzá szállították azt, akiről úgy vélték, napjai meg vannak számlálva.

* A szállás szót már Jovan Cvijić 1902-ben megjelent *Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva* című könyvében is említi. A *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje* (Belgrád, 1966) meg is magyarázza, hogy „a čardak” (góré) szónak és a szállásnak is több értelme van. Nyugat Szerbiában a kukorica görét (koš za kukuruz) hívják szállásnak, a Száva és a Duna közelében pedig a magtárat nevezik így (312—313 old.).

Jellegzetes györgyéni szállás

A szállásiak életét az apa szervezte meg. Szava szent és sérthetetlen volt, mindaddig, amíg szenilis nem lett. Az ő feladata volt, hogy mindent felmérjen és mindenről bölcsen döntsön.

A szállásnak is, mint mindennek a világon, szigorú rendje volt. Nos, kövessük végig ezt a rendet:

— A szállás előtt állt a terebélyes eperfa. Fontos fa — mondogatták az öregek. Pótolja a gyermekeledelt, hűvöst biztosít, télen pedig erre a fára aggatták föl kifagyni a húst, s itt száradt a gyorsan romlandó disznóság, a véres hurka, a svartli stb., s végül, de nem utolsósorban, az eperből igen jó és erős pálinka főtt, amellyel a szállási felnőttek reggelként „kiöblítették” a szájukat.

— A szállási kijárattól balra, a bevezető útnak átellenben épült meg a szabályszerűen hosszú ló- és tehénistálló. Az istállók tehát olyan helyen voltak elhelyezve, ahonnan a szél a mező felé fúj, elhordva a kellemetlen istállószagot. Az istállónak a lovak felőli részében laktak a férfiak, a szarvasmarhák felőli részében pedig a nők.

A szállási épülettel szemben volt a fészer. Itt tartotta a tanyasi gazda a kocsiját, ekéit és egyéb szerszámát. A góréban aludtak a ház legényei. Alatta disznóólak voltak. Így a tanyának ez a része is állandó felügyelet alatt volt.

A két osztatú úgynevezett kis ház újabban a nappali ott-tartózkodást

Tornácos-ámbitusos ház Palics környékén

biztosította. Valamikor ez volt a béresi ház. Itt a béres élt családjával.

Az úgynevezett spájcoknak különös rendeltetésük volt. A gazda felesége, aki a ház nőtagjait irányította, itt helyezte el például az újonnan jött, leginkább még kissé félénk menyecskét. Itt „gyengélkedett” a menyecske, s leginkább innen indultak az új életek is.

A szállást körülvevő tisztáson nevelkedtek a gyerekek. Leginkább a jószágot őrizték. A más, komolyabb fizikai munkára nem való legidősebbeknek is ez volt a feladatuk.

Később, a nagycsaládok szétbomlásával, a szállás körüli földet a testvérek között szétosztották. Ekkor keletkeztek a tanyacsoportok, szállás-sorok. Mindenki megépítette a maga tanyáját. Györgyénben így keletkezett például a Dulic sor, a Stipic sor vagy a Prčić sor.

A városi házak eleinte a családfőntartók, az asszonyok és gyerekek téli lakhelyei. Ugyancsak ide hozták — mint mondtuk — a végórájukat váró öregeket is. Idővel a férfiak közül is költöztek ide, leginkább azért, mert szakmájuk a városhoz kötötte őket. A mai szállások tulajdonosainak már nincs városi háza, mint ahogy kiveszett az a szokás is, hogy vasárnap és ünnepnap a szállási ember kötelezően bemegy a városba. Ma már csak rokon látogatás okán mennek a tanyasiak a városba. Mondtuk, hogy régebben nemigen haltak meg a szálláson. Ma már a szállás is lassan elhal. Szállásainkat tehát csak etno-parkokban őrizhetjük meg.

A jellegzetes széles utca — Bácsmonostor

A változások előbb a patriarkális nagycsaládszervezetet bomlasztották fel, ma pedig már annak vagyunk tanúi, hogy a szállási világgal eltűnőben van e népi építkezés is. Pedig, mint láthattuk, mennyire a dolgok logikus menete és a szükséglet alakította ezeket a formákat.

Erre az előadásra készülve, csupán a legjellegzetesebb típusokat vettem elő s a Vajdaságra jellemzőket. Bemutattam különálló házat és a nálunk *sor* néven ismert csoportokat, mint a vajdasági síkság egyik legfőbb jellemzőjét. A háromosztatú ház másfelé is ismert, de tudjuk, hogy mindenütt a helyi körülményekhez idomult. Függett az anyagi körülményektől is, de a klímától, tájtól egyaránt. És sehol sem tükrözött beteges versengést, amelyet ma lépten-nyomon láthatunk.

Megmutattam több hambárt, a mezőgazdaságból élő ember legjelentősebb gazdasági épületét. Mennyi leleménnyel tervezték ezeket a névtelen tervezők. Sokszor még esztétikai értéket is képviselnek épületeik, holott mindez csak a tapasztalat, a tudás és az ötlet szülötte. Nem kellett nekik sem egyetem, sem főiskolai oklevél!

A szállással azért foglalkoztam részletesebben, mert felénk a szállás valóban sokáig, sőt legtovább állt ellen a városias építkezés csábításának.

Még egyszer összegezem:

A modern architektúra berzenkedik az ornamentikától, a „felesleges-től”, a stílusváltozatoktól. Ugyanakkor a népi, paraszti építészet sohasem adta föl a legcélszerűbb (akár kompozícióról, akár a funkcionalitásról van szó) megoldások keresésének elvét. Eredetiségét és önállóságát is akkor veszítette el, amikor lakosai a várost választották.

Tudatában vagyunk a tanyák végnapjainak, s hogy ezek a szállások már ma is csupán agrártörténeti emlékek. De ne feledjük, van ezeknek az emlékeknek a modern architektúra számára is egy üzenetük: a funkcionalitás mint legfőbb tényező mellett nem szabad megvetni a forma szabadságát sem, szabadjára kell engedni a képzelőerőt. A szállás annak az embernek a természetes lakhelye volt, aki kedvelte a díszítőelemeket (szimbolikus jelentésük vagy szépségük miatt), s így a tanyákon emberhez illő, a tájba viszont beillő méreteket alakított ki. A modern architektúra néha mintha nem lett volna jelen azon az órán, amikor ezekről a dolgokról tanultak.

(*AUGUSTIN Juriga felv.*)

B. Gy. fordítása